

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

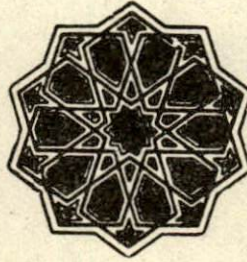

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

ISBN: 975 - 482 - 472 - X

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği</i>	1
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları; Sonuçları ve Etkileri</i>	27
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını "Takvim-i Ticaret"</i>	55
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Din-Felsefe Etkileşimi</i>	69
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Türkçe Kur'an mı?</i>	79
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Şemseddin-i Tebrizî'nin Kur'ân-ı Kerim Ayetlerine Getirdiği Bazı İşarî Yorumlar</i>	107
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Endülüs'de Bir Emevi Mehdisi</i>	115
Doç. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL <i>İslam Kültüründe Kırk Hadis Geleneği ve Şeyh Hâmid-i Veli'nin Hadîs-i Erbeîn Şerhi</i>	137
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri</i>	147
Doç. Dr. Şamil DAĞCI <i>İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri I (Devamlı Evlenme Engelleri)</i>	175
Doç. Dr. Sönmez KUTLU <i>İlk Mürciî Metinler: İcra Kasidesi (I) ve İrcâ Kasidesi (II)</i>	239
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER <i>XV. Yüzyıla Kadar Arap, İran ve Türk Musikisinin Kısa Tarihçesi</i>	253
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Kur'an'ın Anlaşılması Üzerine</i>	273
Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR <i>Rivâyet İlimlerinde Eser Karfızması ve Müslim'in el-Lâmiu's Sahîh'i</i>	287
Dr. Mehmet GÖRMEZ <i>Gazâli Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması</i>	357

Dr. Gülay CEZAYIRLI	
"Şehir Bütün Bağları Çözer" Sözü'nün Düşündürdükleri	369
Dr. Bayram AKDOĞAN	
<i>Bazı Ayet ve Hadisler Doğrultusunda İslam Açısından Musikî Sanatının Değerlendirilmesi</i>	379
Dr. Seyfettin ERŞAHİN	
<i>Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar</i>	393
Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU	
<i>Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları</i>	439
Dr. Bünyamin ERUL	
<i>Sahabe Döneminde "Tekzib" Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti</i>	455
Dr. Recai DOĞAN	
<i>Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din eğitimi Açısından Hutbeler</i>	491
Dr. Mustafa AŞKAR	
<i>Bir Türk Tarikatı Olarak: Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili</i>	535
Dr. Hasan KURT	
<i>Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabi: Kusem B. Abbas</i>	565
Ar. Gör. Zülfişkar GÜNGÖR	
<i>Tahirü'l-Mevlevî'nin "Hallâc-Mansûr'a Dâir" Risalesi</i>	581
Ar. Gör. Nurullah ALTAŞ	
<i>Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine DeneySEL Bir Araştırma)</i>	599
Ar. Gör. Osman AYDINLI	
<i>Dınar B. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri</i>	661
Ar. Gör. Eyüp BAŞ	
<i>İbn Asâkir ve Tarihi Dimeşk'i Üzerine</i>	691
KİTAP TANITIMI	
Dr. Abdurrahman ACAR	
<i>Abdülmeccid Ebu'l-Fütuh Bedevî</i>	707
Ar. Gör. Eyüp BAŞ	
<i>Thomas Walker ARNOLD, İntişâr-ı İslam Tarihi</i>	715
Ar. Gör. Murat AKARSAU	
<i>Doç. Dr. İbrahim SARIÇAM, "Emevî Hâşimî İlişkileri, (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)</i>	725
ÇEVİRİLER	
Dr. Abdulvahid Zennun TAHA (Çeviren: Ar. Gör. Mustafa HİZMETLİ)	
<i>Endülüsde Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu</i>	731

GENEL OLARAK RÂŞİD HALİFELEK DÖNEMİ OLAYLARI: SONUÇLARI VE ETKİLERİ

Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ

İslâm peygamberi Hz. Muhammed (SAS) Milâdî 20 Nisan 571'de Mekke'de doğdu ve 8 Haziran 632 yılında Medine'de vefat etti. Böylece, İslâm tarihinin Peygamber devri sona erdi; artık müslüman toplum Peygamber'in hayatta olmadığı bir döneme girdi. Bu dönemde müslümanlar, Hz. Muhammed'in seçkin sahabileri tarafından yönetildiler. Sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali'nin devlet başkanı oldukları bu 30 yıla yakın devire, İslâm tarihinde "**Râşid Halifeler Devri**" denilmiştir.

Hz. Muhammed, Veda Hutbesi'nde müslümanlara ve özellikle de Ashâb-ı Kirâm'a şöyle seslendi: "Ey insanlar! Benden sonra küfre sapıp birbirinizi boğazlar hale gelmeyin. Gerçekten ben size öyle bir şey bırakıyorum ki, ona sıkı sarılırsanız sebat ederseniz asla sapıklığa düşmezsiniz; bu bıraktığım şey Allah'ın Kitabıdır".

Veda Hutbesi'nde müslüman topluma hem İslâm'ı özetleyen hem de son öğütlerini yapan Hz. Muhammed, yeryüzünde şahid olunan en büyük İnkılap kabul edilen "**İSLÂM İNKILABI**"nı gerçekleştirdikten ve dünyada çok hayırlı bir "*Ümmet*" yetiştirdikten sonra, hayata ve ashâbına veda etti.

Doğal olarak Hz. Muhammed'in ölümü müslüman toplumu çok üzdü ve yasa boğdu. Öyle ki, O'nun ölüp ölmediğini soranlar, öldüğüne inanmak istemeyenler bile görüldü. Ayrıca, birçok problemle karşı karşıya kalan müslümanlar, Allah'ın Kitabı ve Peygamber'in Sünneti'nin rehberliğinde sorunlarını çözmeye, birlik ve beraberlik içinde varlıklarını sürdürmeye çalıştılar. Hz. Muhammed'in onlara bıraktığı "**tecrübe mirası**" veya "**tecrübe serveti**" de çeşitli meseleleri barışçı yollarla sonuçlandırmada onlara "**örneklik**" etti ve "**ölçü**" oldu. Aynı şekilde "**Lâ ilâhe ilallah**" temeline dayanan akide sayesinde oluşan "**din ve inanç**

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

kardeşliği", onların sosyal ve ekonomik yaşantılarını düzenleyen, huzur ve güven içinde varlıklarını sürdürmelerini sağlayan bir başka faktördü.

Bununla birlikte, Hz. Muhammed'in vefatı sonrasında müslüman toplum birtakım idâri, siyâsî, içtimâî ve askerî hâdiseler ile karşılaştı. Bunların en önemlisi "**hilâfet meselesi**" ya da "**devlet başkanlığı**" konusudur. Öyle ki bu olay, "**Râşid Halifeler Devri Müslümanları**" arasında meydana gelen savaşları yapılmasına kadar varan kanlı olaylara, bölünmelere ve parçalanmalara sebep olduğu gibi, müslüman ümmetin gündeminde günümüze kadar kalmayı da başarmıştır.

Kur'ân âyetleri ve sûrelerinin iki kapak arasına bir kitap halinde toplanması, ümmet'in birlik ve beraberliğinin, İslam Devleti'nin bekâsının sağlanması, Üsâme b. Zeyd komutasındaki ordunun sefere çıkarılması, sosyal adalet ve barışın temin edilmesi, anarşi ve teröre karşı mücadele edilip asayişin yerleştirilmesi, İslâm'ın Arap Yarımadası dışındaki milletler ve devletler arasında tebliğ edilmesi ve yayılması, devletin yapılması Râşid Halifeler devrinin başlıca olaylarını teşkil etmektedir. Bu olayları ve oluşan kurumları şu başlıklar altında tasnif etmek mümkündür:

1. Siyasi Olaylar veya Hilâfet Meselesi:

Hz. Muhammed (SAS)'in vefatından sonra en önemli konu, müslüman toplum için, kimin halife-imam (devlet başkanı) olacağı meselesi idi. Çünkü Hz. Muhammed, ölmeden önce, *müslüman ümmet'i* yönetmek üzere, yerine geçecek kişiyi tayin etmedi. Kur'ân-ı Kerim'de de, Hz. Muhammed'den sonra, ümmet'in başına kimin geçeceğine; devletin adının ve şeklinin ne olduğuna dair bir hüküm bulunmamaktaydı. Böylece halifeyi veya devlet başkanını belirleme işi ve sorumluluğu müslüman toplumun hür iradesine bırakılıyordu. Dolayısıyla bu meselenin İslâm Dini'nin esaslarından olmadığı, halkın işi olduğu açıkça ortaya çıkıyordu.

İslâmiyet halkın işlerinin "müşâvere" (danışma) yoluyla yürütülmesini öngörmektedir. Siyâsî hâkimiyetin halkın hür iradesinden kaynaklandığını; halk için ve halk tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla halkın işlerinden olan devlet başkanı tayininin serbest seçimle olmasından yanadır.

Bu durumda, İslâm'da siyâsî iktidar, halkın iktidarındır, teokratik (Allah'a dayanan) değildir. Siyâsî iktidar teokratik olsaydı, yani devletin adı, şekli ve devlet başkanının kim olacağı ilâhî nas tarafından ortaya konsaydı ve Hz. Muhammed de halifeyi tayin etseydi; yönetim erki belli bir ailenin veya zümrenin elinde olacak ve "dinî mansıb" haline gelecekti. Üstelik yönetimin ve devlet başkanının "**nâs ve vasiyet**"le belirlenmesi, müslümanlara ya da insanlara, ehliyetli kişileri yönetime getirme ve icraatlarını denetleme, gerekirse sorgulayıp yargılama hak ve yetkisini

verdi. Toplumunu oluşturan her bireyi yönetimde söz sahibi kıldı ve halkın hür irâdesine saygılı olundu. Râşid halifelerden Hz. Ebû Bekir (ö. 634) ve Hz. Ömer'in (ö.644) halife seçildikten sonra halka yaptıkları konuşmalarında, yönetimde ve icraatta hata işledikleri takdirde kendilerini düzeltmelerini istemeleri, halkın "re'y"ine muhtaç olduklarını söylemeleri, halkın da bunları yapacaklarını ve hatta, gerekirse icraatları itibariyle yanlış yolda olan Devlet başkanını kılıçlarıyla Doğru Yol'a getireceklerini ifade etmeleri bu gerçeğin açık delilleridir. Nitekim Hz. Osman (ö.18 Zilhicce 35/17 Temmuz 656) ve Hz. Ali'nin (ö. 21 Ramazan 40/28 Ocak 661) yönetim tarzları ve icraatları bazı sahâbiler ve müslüman topluluklarca eleştirilmiş, sorgulanmış ve yargılanmıştır. Dört halifeden üçünün eceliyle ölmeyip, bazı müslümanlar tarafından öldürülmüş olması, Cemel, Sıffin ve Nehravan savaşlarında Ashâb-ı Kirâmın karşı karşıya gelmesi; meydan savaşı yapıp birbirlerini öldürmesi siyasi iktidar ve yönetim işinin müslüman toplumunda ne kadar çok önemsendiğini, halkın siyasi ve idari erkle ne denli yakından ilgilendiğini ortaya koyan olaylardır.

Ne var ki, siyasi iktidar, yani halkı yönetme işinin bir zorunluluk olmasına ve Şâri' Teâlâ'nın bu zorunluluğu halka bırakmasına rağmen, müslüman ümmet, tarih boyunca "siyasi iktidar hakkı" nı akıllıca ve istenilen şekilde kullanmamıştır. Bunda siyasi kültürlerinin ve anlayışlarının, tarihî şartların önemli rolü olmuştur. Netice itibariyle yönetimde yeterince ve etkili şekilde söz sahibi olamamışlar, idarî erki ellerinde bulunduramamışlar, kendilerine özgü "yönetim biçimleri" veya "devlet modelleri" ortaya koyamamışlar; çok farklı ideolojilerin yönetimi altında yaşamak durumunda kalmışlar, çoğunluk olmalarına karşın azınlık muamelesine maruz kalmışlardır. Oysa bir müslüman için bu konuda önemli olan, siyasetin ve siyasi faaliyetlerde kullanılan vasıtaların İslâm'ın temel ilkelerine aykırı olmamasıdır. Tamamen dinin veya dinî hükümlerin gölgesinde siyaset yapma anlayışını da kabul etmemesi; İslâm'da teokratik devletin olmadığını bilmesidir.

Bununla birlikte, dünyanın krallıklar, feodal sistemler ve diktatör yöneticiler tarafından idare edildiği bir çağda, halkın özgür seçimine ve tayinine dayanan "Halifelik" yönetimini ihdas etmeleri Müslümanlar için büyük bir başarıdır. Dünyanın en yeni düzenlerinden olan halifelik saltanata dönüşmeden yaşasaydı çok büyük hizmetler gerçekleştirilebilirdi.

Hz. Muhammed'in ölümünden sonra müslüman toplum "siyâsî iktidarı" ele geçirme mücadelesine girdi. İslâm devleti'ni ve ümmetini idare edecek kişinin "kimliği" konusunda ihtilaf etti. Kimin Devlet Başkanı (halife-imam) olacağına ve siyâsî iktidarı kimin elinde bulunduracağına dair ortaya çıkan bu ihtilaf, başlangıçtan bu yana, müslümanlar arasında bir ayrılık ve bölünme unsuru oldu. "Ehl-i sünnet", "Havâric" ve "Şîa" v.s. şeklinde alt başlıklarla ifade edilen ve tanımlanan birer "siyâsî oluşum" olan; farklı siyasi anlayışları ve söylemleri ortaya çıkardı.

İslâm tarihinde Hz. Muhammed'in vefatından sonra, devleti ve ümmeti yöneten kişiye genellikle "halife", yönetimine de "hilâfet" denmiştir. Halife yerine "imam" veya "emîru'l-mü'minîn", hilafet yerine "imamet" isimleri de kullanılmıştır. Şiiler "imam" ve "imâmet" kelimelerini, sünnîler ise "halife" ve "hilâfet" tabirlerini kullanmayı tercih etmişlerdir. Ancak gerek Hz. Muhammed'den sonraki devirde seçimle işbaşına gelen dört örnek yönetici, gerekse Ümeyye, Abbâsi ve Osmanlı Hanedanlığı yöneticileri için tarihte genellikle "halife" ünvanı kullanılmış; "Râşid halifeler, Abbasi halifeleri ve Osmanlı halifeleri" ifadeleri Ümmet arasında iştihâr etmiştir.

Hilâfet bir idare şeklidir; hükümet etmek anlamını ifade eder. Müslümanlara özgü bir yönetim sistemi olan halifelikte insan unsuru esastır. Milletın seçilmiş yöneticiler tarafından yönetilmesi ilkesine dayanır. Halk doğrudan egemenlik erkini kullanır ve yönetimi zamanın gereklerine göre düzenler ve şekillendirir. Halife de ümmetin halifesidir. Allah'ın veya Peygamber'in halifesi değildir. Çünkü halk tarafından seçilmiş ve atanmıştır; halkın işlerini idare etmek sorumluluğunu taşımaktadır.

Hilâfet, Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslümanlar tarafından kurulan ilk devletin adıdır. İslâmiyet belli bir devlet düzeni telkin etmemiş olduğundan, Hz. Muhammed'den sonra peygamber olmadığından ve müslüman ümmet yöneticilerini bizzat seçimle belirlediğinden, dolayısıyla İslâm'da teokratik devlet olmadığından halifelik bir "dinî nizam" değildir ve kendisinde kutsallık yoktur. Nisa sûresi 59 ve 83. âyetleri de yönetici tayinin nâsla olmadığına delil teşkil etmekle birlikte, "ulü'l-emr" kavramının ifade ettiği kişilerin de âlimler, ordu komutanları, sahasında uzman, ehil ve yetkili kimseler, valiler ve halifeler olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü "ulü'l-emr" kelimesi, çokluk ya da ikiden çok kişi ifade etmektedir.

Kayserlik, kiralık, meliklik ve emîrlik yönetimlerinin egemen olduğu Ortaçağ'da, seçim esasına dayanan halifelik yönetimi, o çağın en orijinal ve en gelişmiş yönetim şekli sayılabilir. Arap siyâsi kültürü ve kabilecilik anlayışı ile İslâmî ilkelerin bileşiminin ürünü olan bu yönetim biçimi yüzyıllar boyunca müslüman milletler ve devletlerin varlık ve bekâsının temel dinamiklerinden olmuştur. Ne var ki, dünyadaki siyasi ve idari sistemlerin en yenilerinden biri olan halifelik, Râşid Halifeler devrinden sonra, Muâviye b. Ebî Süfyan'ın oğlu Yezid'i veliahd tayin etmesiyle saltanata dönüşmüş; çeşitli hanedanlıklar bünyesinde babadan oğula kalan bir "miras" şeklini almıştır. Müslüman toplumlar İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren halk egemenliğine dayanan, seçim ve beyat yoluyla gerçekleşen bir devlet idaresini ortaya koymuşlar; çoğulcu anlayışı benimseyip kurumlaştırmışlarsa da, Râşid Halifeler devrinden sonra devamlı olarak veliahdlık temeline dayanan "Hanedanlık düzeni" ile yönetilmiş-

lerdir. Oysa hilafet düzeninin iki temel ögesi vardır: **intihab** ve **beyat**. Bu iki temel ilke egemen kılınarak hükümet olunduğunda devlet-millet bütünlüğü kolaylıkla sağlanabileceği gibi, halk yönetimde doğrudan ve etkin şekilde sözsahibi olabilecek; seçip tayin ettiği yöneticileri her zaman denetleyip sorgulayabilecektir. İşte bu mekanizmanın hayata geçirilemeyişi yöneticileri baskıcılığa ve keyfiliğe sevketmesinin yanında, ehliyetsiz kişilerin halkın idaresini ele geçirmesine, halkın da köleşmesine ya da köleştirilmesine, teslimiyetçi ve mutlak itaatkâr insan tipinin teşekkülüne yolaçmıştır. Kanaatimce, isim itibarıyla de olsa ondört yüzyıllık geçmişi bulunan halifelik idaresini çeşitli yönleriyle ve tarihteki fonksiyonlarıyla ele almak; olumlu ve olumsuz boyutlarıyla değerlendirmek siyaset anlayışımıza yeni ufuklar açacaktır.

H. Ebû Bekir'in Halife Seçilişi: Medineli müslümanlar (Ensâr), Hz. Muhammed'in vefat ettiği gün, Saideoğulları Çardağı'nda (Sakîfetu Benî Saîde) toplandılar. Evs ve Hazrec kabileleri Sa'd b. Übâde'nin devlet başkanlığı konusunda anlaşdılar. O sırada yaşlı ve hasta durumda bulunan Sa'd b. Übâde tıpkı diğer Ensâr gibi, hilafetin Evs-Hazrec hakimiyetinde kalmasını istiyordu ve bu yüzden başkanlık teklifini kabul etti.

Devlet başkanı (halife) seçimi toplantısına çok az sayıda Mekkeli müslüman katıldı. Büyük çoğunluğunu Hâşimî ve Ümeyye kabilelerinin oluşturduğu Kureyş, belki tartışmayı göze alamadıkları ya da hakimiyetlerini tehlikeye sokmak istemedikleri veyahut haberdar olmadıkları için, bu toplantıda hazır bulunmadı. Ancak hilafet konusunda, başlangıçta Ensâr'ın iç yapısından (Evs-Hazrec mücadelesi) kaynaklanan zaafı kullanıldı, daha sonra da yüzyıllar boyunca çeşitli çatışmalarda zaferle çıktığı öteki Arap kabileleriyle hesaplaştı; İktidarı ele geçirdi. Müslüman toplum gerek Râşid Halifeler gerekse Ümeyyeliler ve Abbâsiler devirlerinde Hâşimi-Ümeyye kabileleri temsilciliğindeki Kureyş hakimiyetinde yaşadı.

H. Ebû Bekir'in devlet başkanı seçilmesiyle sonuçlanan Saideoğulları Çardağı'ndaki "*seçim toplantısı*"nda Muhacirlerin tavrını, nübüvvet-Hâşimî ilişkisi, yani hilafetin nübüvvet sahibine yakınlığın bir nimeti olduğu hususu ile Kureyş'in ticaret ve turizm toplumu olma özelliği belirledi; Hz. Muhammed'e yakınlık ile Mekkeli ve aristokrat Kureyş'e mensubiyet ilkeleri iki etkili faktör olarak kullanıldı. Ensâr ise hilafet hakkını, nimet-külfet ilişkisi çerçevesinde değerlendirdi. Ancak, kabilecilik ananesi, İslâm'a girişte öncelik, kimlik ve kişilik gibi unsurlar da bunda etkili oldu. Herşeye rağmen, Saideoğulları Çardağı'ndaki seçmenler kendi tezlerini desteklemek ve muhaliflerininkini reddetmek amacıyla da olsa, Kur'an ve Sünnet'ten delil getirmediler, teokratik yaklaşımlar sergilemediler. Oysa Kur'an ve Sünnet'ten bir delile çok ihtiyaçları vardı. Nâssın olduğu yerde tartışma veya cedel sona erecek, ihtilaf ortadan kalacaktı.

Gerçekte Kur'ân, devlet şeklinin ne olduğunu açıklamadığı gibi Resûlullah (SAS) da kendinden sonra İslâm devletini ve milletini yönetecek kimse hakkında yazılı veya sözlü bir açıklamada bulunmadan ölmüştü. Yani Kur'ân ve Sünnet bu konuda sessizdir. Toplantıda yaptığı konuşmada Hz. Ebû Bekir'in "**Yöneticiler Kureyş'ten olur**" (el-Eimmetü min Kureyş) sözü, kendilerinden birini devlet başkanı yapmada ısrarlı olan Ensâr'a Hicaz bölgesindeki "*Arap kabile reisliği ananesi*"ni hatırlatmaya yönelik idi.

Yapılan konuşmalar ve şiddetli tartışmalardan sonra Hz. Ebû Bekir, Ömer b. el-Hattab ve Ebû Ubeyde gibi Muhacir müslümanlar tarafından devlet başkanlığına aday gösterildi. Saideoğulları Çardağı'ndaki toplantıya katılanlar da onun adaylığını benimsediler ve tartışmayı durdurdular. Hz. Ebû Bekir'i halife seçtiler ve kendisine beyat ettiler. Ertesi gün Medine Mescidi'nde yapılan "*umumî beyat*"la başkentteki müslümanlar-Haşimoğulları'na mensup birkaç kişi ile Sa'd b. Übâde dışında- Hz. Ebû Bekir'in hilafetini tanıdılar ve onayladılar.

Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi bir yandan Hâşimiler ve Ümeyyeliler, diğer yandan da Evs ve Hazrec kabileleri ile Arap yarımadasının öteki kabileleri arasındaki dengelere dayanan bir uzlaşma olarak değerlendirilebilir. Kureyş soyundan oluşu, müslüman olmadaki önceliği, Resûlullah'a yakınlığı, mal ve can ile İslâm'a hizmetleri Müslüman topluma başkanlık yapabilecek olgunlukta görünmesi ve benzeri özellikleri de Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinde etkili oldu.

Hz. Ebû Bekir'in belirtilen şekilde halife seçilmesiyle "*hilafet meselesi*" çözümlenmiş gibi görünürse de onunla ilgili tartışmalar, spekülasyonlar ve kavgalar süregelmektedir. Hz. Ebû Bekir'in halifelğine ilk itiraz Hâşimoğulları'ndan geldi, fakat kısa sürede ortadan kalktı. Ancak Hicrî I. yüzyılda ortaya çıkan "*Şîa*", onun halifelğini tanımadı. Hilafetin "*Nâs*" ve "*Vasiyet*"e dayandığını ileri süren Şîa, seçimle halife olunamayacağını savundu; dolayısıyla Saideoğulları Çardağı'ndaki seçimi de Hz. Ebû Bekir'in halife tayin edilmesini de geçersiz saydı. Onlara göre seçimle işbaşına gelen Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifelikleri de geçerli değildir. Şîi inancına göre İmam, Kur'ân'da ve Sünnette kendisine isim ve sıfatları itibariyle işaret edilen Hz. Ali'dir. İmâmet, ondan sonra da Ehl-i Beyt'indir. Ne var ki Hz. Ali de, tıpkı selefleri gibi seçim yoluyla devlet başkanı oldu.

Şîa'nın dışındaki birtakım çevreler de Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi olayını tartışmaktadır. Eleştiriler ve iddialar şu noktalarda toplanmaktadır:

1. Ensâr ve Muhâcirler Hz. Peygamber'in vefatından çok önce "siyâsî iktidar hesabı" yapıyordu; yönetimi ele geçirmek için çeşitli plan

ve projeler geliştirmişlerdi. Yani ashâb-ı kirâm siyâsî iktidar mücadelesi-ne çok önceden hazırı.

2. Saideoğulları toplantısı oldu-bittiye getirilmiş, iş alelage netice-lendirilmeye çalışılmıştır. Hâşimoğulları'na haber verilmediği gibi, top-lantıya katılanlar da düşüncelerini ve bildiklerini serbestçe açıklama im-kanına sahip olamamışlardır.

3. Kureyş'in katılmamasından, Ensâr'ın da zaafından yararlanılarak Hz. Ebû Bekir halife seçilmiştir.

4. Efdal varken mefdulün imâmeti geçerli değildir; dolayısıyla ger-çek imam Ali'dir, Ebû Bekir değildir.

5. İmâmet seçimle değil, nâs ve vasiyetledir.

İslam tarihçileri ve siyaset bilimciler eserlerinde bu eleştiriler ve id-dialara cevap teşkil edebilecek açıklamalarda bulunmuşlardır.

Hilafet meselesinin Hz. Peygamber'in ölümünden sonra, müslüman toplumda siyâsî ihtilafların ve kanlı kavgaların kaynağı olduğu doğrudur. Ancak Ashâb-ı Kirâm'ın siyâsî iktidarı ele geçirme çalışmaları içinde ol-dukları, bu konuda Hz. Peygamber hayattayken plan ve projeler yaptıkla-rı, birtakım hileler yoluyla iktidarı gasbettikleri iddiaları mesnetsizdir; sa-dece söyleyenlerin kişisel iddiaları ve yorumlarından ibarettir. Öte yandan Saideoğulları Çardağı'nda toplananlar hilafet konusunu ve kimin halife olması gerektiği hususunu uzun uzadıya müzakere etmişlerdir. Ko-nuşmak isteyen herkes konuşmuş, görüş sahipleri de görüşlerini açıkla-mışlardır. Bazı sert tartışmaların olması, farklı tezlerin ortaya atılması ve çeşitli tavırların sergilenmesi bunun açık delillerindendir.

Saideoğulları Gölgeği'ndeki seçimde, hararetle aranmasına ve ihti-yaç duyulmasına rağmen, Muhâcir ve Ensar çevrelerinden hilâfet konu-sunda ne bir âyet ne de bir hadis delil olarak gösterilmiştir. Bu durum, imamet-hilafetin, yani devlet başkanının tayininin nâs ve vasiyetle değil, seçim yolu ile olduğunu göstermektedir. "En erdemli" varken "erdem-li"nin Devlet Başkanı olamayacağı tezi ise, sadece şîlik içinde marjinal sayılabilecek bir topluluğa aittir; tarih boyunca Zeydilik gibi Şîi topluluk-lar da dahil olmak üzere müslümanlar tarafından kabul edilmemiştir. Kaldı ki, en erdemli veya erdemli olmak görecelidir; birine göre en er-demli kişi, diğerine göre erdemli, diğerinin erdemli dediği de en erdemli olabilir.

Gerçekte Hz. Ebû Bekir çok zor şartlarda ve sıkıntılı günlerde devlet başkanı oldu. Müslüman toplumun birlik ve beraberliğinin yeniden sağ-lanmasında, mürtedlerle mücadele edilmesinde, İslam devletinin güçlenip büyümesinde ve fetihlerin zaferlerle sonuçlanmasında büyük katkıda bu-

lundu. Bilgisi, Rasulullah'tan kazandığı devlet tecrübesi, dirayeti ve cesareti, saygınlığı ve yöneticilik yeteneği ile hilafetinde başarılı görüldü.

Halk, bu verimli ve yararlı hizmetleri sebebiyle, ondan hoşnut idi. Hastalanınca yanına geldiler ve yerine birisini vasiyet etmesini istediler. O da, Hz. Ömer'i yerine devlet başkanı olarak vasiyet etti. Hz. Ömer de, Hz. Ebû Bekir'in vasiyeti, müslüman toplumun beyatı ile halife seçildi. 634 yılında hilafet makamına geçen Hz. Ömer 10 yıl süreyle halifelik yaptı; çok faydalı hizmetlerde bulundu, fetihlerin İran, Irak, Şam ve Filistin topraklarında başarı ile sürmesini sağladı; adaleti ve dirayetli iktidarı ile tarihte ün yaptı.

Ancak Hz. Ömer adaletinin kurbanı oldu ve 644'de Ebû Lü'lü isimli İranlı bir köle tarafından yaralanarak öldürüldü. O'na da yerine kimin halife olması sorulmuş; Hz. Ömer de tek bir kişiyi vasiyet etme yerine, altı sahabeyi bu konuda yetkili kılmış, eşit düzeyde devlet başkanı adayı göstermiştir. Abdurrahman bin Avf'ın başkanlığındaki "*Intihab Heyeti*" (Seçici Kurul) de uzun müzakerelerden sonra, Hz. Osman'ı halife tayin etmiştir. Medineli müslümanların da beyat etmesiyle birlikte, 644'de halife seçilen Hz. Osman 12 yıl halifelik yapmıştır. 656'da, Medine'yi işgal edip kuşatma altında tutan asi müslümanlarca şehit edilince, yerine Hz. Ali halife seçilmiştir.

Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halife seçilişlerine müslüman toplumun herhangi bir kesiminden muhalefet olmamasına karşın, bazı sahâbiler ve önemli sayıda bir topluluk Hz. Ali'nin hilafetini tanımamışlardır. Hz. Ali'nin hilafeti 5 yıl kadar sürmüştür. Hz. Ali'nin H.17 Ramazan 40/ miladî 20 Ocak 661 senesinde öldürülmesiyle birlikte Raşid halifeler devri sona ermiştir.

Raşid halifeler devri, özgün İslam'ın egemen olduğu, devletin yapılandığı ve büyüdüğü, fetihlerin başarıyla gerçekleştiği, insanların topluluklar halinde müslüman oldukları, refah ve huzurun yaşandığı bir dönem olarak tarihteki yerini aldı ve müslüman milletler tarafından "*örnek ve model dönem*", kabul edildi.

Siyaset ve hilafet konusu, müslüman toplumların yüzyıllardan beri en önemli gündem maddesi olmuştur ve gelecekte de aynı özelliği koruyacaktır. Bu bakımdan hakkında en çok konuşulan ve yazılan alanlardan biridir. Müslüman ve müslüman olmayan yazarlar, bilim adamları ve düşünürler bu konuda pek çok eser vermişlerdir. (*)

(*) Bu eserlerden bazıları şunlardır: İbn Haldun, *Mukaddime*, Beyrut, Daru'l-Kalem, 1978 (çev. Zakir Kadiri Ugan, I-III, İstanbul 1990); Muhammed Ziyâeddin Reis, *el-İslâm ve'l-Halife fi'l-asri'l-Hadis*; *Nakd Kitâbi'l-İslâm ve Usûlül-Hükûm*, Dâru't-Turâs, Kahire 1976, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*; As. Sanhory, *Le Califat*, Paris 1924; Ab-

2. Devletin Yapılanması ve İdari Olaylar:

Râşid halifeler devrinin önemli olaylarından biri de devletin yapılanmasıdır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafeti dönemlerinde devletin her alanda yapılanmasına büyük önem verilmiştir. Fetihlerden ve ticaret malları vergilerinden elde edilen gelirlerin önemli bir bölümü devletin yapılanmasına ve kurumlaşmasına harcanmıştır. Bu konuda hem Arapların idarî ve içtimaî ananelerinden hem de Bizans ve Fars imparatorlarının tecrübelerinden yararlanılmıştır.

Tarihte çok çeşitli devlet şekli vardır; mahallî, millî ve evrensel olması; teokratik, monarşik, oligarşik, demokratik karakter taşımasına göre birtakım adlar almıştır. Müslüman milletler ve devletler tarihinde siyasi iktidar ve yönetim hilafet, devlet, emirlik, hanedanlık, beylik ve cumhuriyet gibi isimler almıştır. Devlet kurumunun oluşturulmasında, isimlendirilmesinde ve işletilmesinde önemli bir sorun yaşanmamıştır. Ancak siyâsi iktidar erkinin, devlet otoritesinin kimde ve nerede olacağı hususları sorun olmuştur.

İslam'da devlet evrensel niteliklidir; halka dayanır, iktidarı temsil eden bir hükümet bulunur ve herkese eşit olarak uygulanan kanun vardır. Hz. Muhammed tarafından kurulan, Râşid Halifeler devrinde gelişen ve kurumlaşan devlet yapısında bu üç unsur varolmuş, İslam milletleri ve devletleri tarihinde de yaşatılmıştır. Bu devlet, kavramları, temelleri, ilkeleri ve kurumları itibarıyla büyük ölçüde orjinaldir ve evrensel değerler üzerine kurulmuştur. İrk, renk, cinsiyet ve din ayrımı yapmaksızın herkese insanca yaşam hakkı tanımış ve her konuda hukuku üstün tutmuştur. Siyasî iktidar halka dayanmış, seçim ve beyat yollarıyla yasallaşmıştır. Hz. Muhammed'in ve Râşid Halifelerin devlet başkanlıkları bir çeşit taahhüt olan beyatla hukukleşmiştir. Zaten halife tayini dini değil siyasi bir konudur. Önderini seçme hakkı, halka bırakılmıştır.

İki yıllık hilafeti döneminde (632-634) Hz. Ebû Bekir bir yandan "*Ridde Savaşları*"ndan zaferle çıkıp toplumsal huzur ve barışı sağlarken

dulvahhab Hallaf, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye ve Nizâmü'd-Devleti'l-İslâmiye fi's-Şuuni'd-Dusturiye ve'l-Hariciye ve'l-Mâliye*, Dâru'l-Ensâr, Kahire 1977; İsmail Kara, *İslamcılığın Siyasî Görüşleri*, İz Yay., İstanbul 1994; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmâmîye Şiâsi*, Selçuk yay., İstanbul 1997; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Şekillendirdiği Kelam Meseleleri*, İstanbul 1992; Ebû Amr Osman b. Bahr, *Kitabu'l-Osmaniyye*; Sabri Hizmetli, "*Kitabu'l-Osmaniyye'ye Göre Cahız'ın İmâmet Anlayışı*", AÜİFD, XXVI, Ankara 1983; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğâ*; M. Said Hatipoğlu, "*Hilafetin Kureyşliliği*", AÜİFD, XXIII, Ankara 1978; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Beyrut 1985; M. el-Muzaffer, *es-Sakîfetü*; M. ed-Devâlibî, *İslam'da Devlet ve İktidar*, çev. M. S. Hatipoğlu, Dergah yay., İstanbul 1995; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991; Taberî, *Tarih*, I. Cilt; H. İbrahim Hasan, *Siyasi- Dini -Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*, terc. Komisyon, I. Cilt, İstanbul 1978; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II. Cilt, İstanbul 1992.

bir yandan da vilayetler şeklinde idarî bölümlere ayırarak idare ettiği İslam ülkesinin yapılanmasına ağırlık vermiştir.

Hz. Ömer dönemine de iki olay damgasını vurmuştur: Birincisi fetihler, ikincisi ise devletin yapılanmasıdır. Denebilir ki, İslam devletinin idarî, siyasî, askerî, iktisadî, içtimaî, adlî ve mali alanlarda yapılanması ve kurumlaşması Hz. Ömer'in hilafeti döneminde olmuştur. Bazı çevreler Hz. Ömer'i İslam devletinin idarî teşkilatının ilk kurucusu olarak kabul etmişlerdir.

Adil yönetimi ile dillere destan olan Hz. Ömer devleti bizzat kurucusu olduğu "**divanlar**" aracılığı ile yönetmiştir. Günümüzdeki daire başkanlıkları, genel müdürlükleri ya da bakanlıkları anımsatan bu divanların kurulması sayesinde devlet çok aktif ve fonksiyonel konuma kavuşmuştur. Hz. Ömer de, icraatları ve adil uygulamaları sebebiyle, halkın gözünde sembolleşmiş ve ilgi ile takip edilmiştir.

Hz. Ömer, valilerin doğrudan halk tarafından denetlenmesi ve yöneticiler hakkındaki kamuoyunun halifeye aktarılması yönünde hizmet vermek üzere "*Mezâlim Divanı*" (Dîvanu'l-Mezâlim) kurdu. Bu kurum daha sonra siyasî iktidarı ellerinde bulunduran Ümeyyeliler ve Abbasiler devrinde "*Mezâlim Kurumu*" veya "*Mezâlim Mahkemeleri*" olarak varlığını sürdürdü.

Devletin yönetimini Kitap ve Sünneti esas ittihaz ederek ve selefinin icraatını örnek alarak yürütmeye çalışan halife Hz. Ömer, müslüman toplumu ilgilendiren işleri, kamu hizmetlerini "*şura meclis*"i ile istişare ederek yürütürdü. Çok önemli konularda Muhacir ve Ensardan oluşan "*Genel Kurul*"u toplantıya çağırır, görüşlerine başvururdu. Mesela, Suriye ve Irak'ın fethi sona erdikten sonra, fethedilen yerlerin gaziler arasında paylaşılması konusunda ısrar edilmesi üzerine, bu genel kurulu toplantıya çağırılmış; günlerce süren toplantıda tam bir hürriyet havası içinde herkes fikrini beyan etmiştir. Nihavend savaşı sırasında da yine böyle bir "Genel Kurul Toplantısı" yapılmıştır.

Ayrıca, Hz. Ömer zamanında Mescid-i Nebvî'de toplanarak günlük olayları müzakere eden, Muhacirlerden ve Ensardan müteşekkil bir meclis vardı. Hergün İslam Devletine bağlı vilayetlerden ve eyaletlerden (emsâr) gelen haberler ve şikayetler Hz. Ömer tarafından bu meclise gönderilir, meclis onları müzakere eder ve karara bağlardı. Üstelik halkın yönetim üzerinde doğrudan murakebe hakkı vardı. Kûfe, Basra ve Şam gibi şehirlerde vergi âmillerini, haraç tahsildarlarını halk kendisi seçer, vâliler de vilâyet halkının istekleri gözönünde bulundurularak tayin edilir, halkın sevmediği vâliler değiştirildi. Mesela; Kûfe vâlisi Sa'd b. Ebî Vakkas, idaresinden memnun olmayan halkın isteği üzerine değiştirilmiştir.

Bu görünüm ile Hz. Ömer'in hükümeti, günümüz demokrasi yöntemlerinde görülen millet meclisi, bakanlar kurulu, mahallî ve bölgesel kurullar vb. yönetim organlarına sahipti ve bunlara dayalı olarak icraatta bulunurdu.

Hız. Ömer, İslam tarihinde, ülkeyi illere, ilçelere, bucaklara ve köylere göre idarî taksime tutan ilk devlet başkanıdır. Bu bölümlenmeye göre İslam ülkesi şu sekiz bölgeye ayrılmıştır: Mekke, Medine, Suriye, Cezîre, Basra, Kûfe, Mısır, Filistin. Bu bölgeler kendi içlerinde çeşitli bölümlere tabi tutulmuşlardır. Fethedilen ülkelerin eski yönetim tarzı çoğunlukla mevcut haliyle korunmuştur. Vâliler, kâtipler, divan kâtipleri, kâdi, sahibu'l-harac, sahibu beyti'l-mal ve ihdâs (şurta) vilâyetlerde devlet adına memuriyette bulunan üst düzeyde yöneticileri oluşturmuştur. Ehliyet ve liyakat ilkesine göre tayin edilen devlet memurlarına kendilerine yetecek nisbette maaş verilmiştir.

İslam tarihinde ilk adlî teşkilatı kuran ve kaza işlerini öteki vazifelerden ayıran da, yine adaletiyle dünyaya ün salmış olan Hz. Ömer oldu. İfta ve kaza mahkemeleri kurdu, kâdılar ve müftileri büyük bir titizlikle seçti ve devamlı olarak murakabe etti. Kendisi de kapısını devamlı olarak halka açık tuttu. Medine meclisinde halkın şikayetlerini dinledi ve sonuçlandırdı, gece ve gündüz onların yanından ayrılmadı.

Hız. Ömer, sosyal adaletin gerçekleşmesi konusuna da önemle eğildi; fakirleri, yetimleri, yaşlıları, düşkünleri ve mazlumları korudu. Tüm vatandaşlara adalet ve eşitlik ilkeleri doğrultusunda davranılmasını hem yazılı emirleriyle hem de özel ulakları aracılığı ile yöneticilere duyurdu.

Çeşitli halk kitleleri arasında sosyal adaleti sağlamaya özen gösteren Hz. Ömer, mülkî ve askerî erkanı yılın belli bir döneminde, özellikle de hac mevsiminde toplar, her bakımdan icraatlarından hesaba çekerdi. Ayrıca onları denetleyen müfettişleri vardı.

Ülkenin eğitim ve öğretim meselelerine, ilim ve irfanına büyük önem verilen Hz. Ömer devrinde, fethedilen ülkelerin her tarafına adaletle icraatta bulunacak idareciler, kadılar, komutanlar ile Kur'an-ı Kerim ve İslam'ın öğretilerini öğretecek alimler gönderildi; ilim ve ahlak öğretimi veren kurumlar kuruldu. Devletin yapılanmasında ve yeni kurumların tesisinde komşu ülkelerden ve medeniyetlerden istifade edildi.

Hız. Osman ve Hz. Ali'nin devlet başkanlığı döneminde devlet yönetiminde önemli düzenlemeler yapılmadıysa da, düzenli bir polis teşkilatı ve hapisane kuruldu. Fey ve maaşların adil bir şekilde dağıtılmasına, vergilerin toplanmasına yönelik tedbirler alındı. Vilâyetler ve eyâletlerin imarına önem verildi.

3. Askerî Teşkilât ve Fetihler:

Râşid Halifeler dönemine damgasını vuran olaylardan biri de askerî yapılanma ve askerî hareket veya fütuhâttır. Bu dönemdeki askerî teşkilât ile bir yandan müslüman Arap toplumunun Arabistan dışına çıkıp başka medeniyetlere ve dinlere mensup topluluklarla birlikte yaşamasına, diğer yandan Sâsâni ve Rum-Bizans İmparatorluklarına ait beldeler ve bölgeler başta olmak üzere pek çok ülkenin ve halkının İslam'a açılmasına sebep teşkil eden fetih hareketinin karakteristiğini, araçlarını, amaçlarını, sonuçlarını ve etkilerini ele almadan önce İslam'ın bir barış, huzur, güven ve kurtuluş dini, Resulullah (SAS)'ın da sevgi ve sulh peygamberi olduğunu, alemlere rahmet olarak gönderildiğini vurgulamak istiyoruz. Bu bağlamda, bazı kavramları açıklamayı, birtakım yanlış anlayışları da düzelterek konuya yaklaşmayı yararlı görüyoruz.

İslam Peygamberi Hz. Muhammed (SAS), Allah'ın vahyettiği Din'i barışçı yollarla ve yöntemlerle tebliğ etmekle görevlendirilmiş olup kanlı savaşlar, kan davaları, yağmalama, kundaklama, anarşi ve terör olayları yüzünden bunalıma, korku ve dehşete düşmüş bulunan Arap yarımadası halkına ve bütün insanlık dünyasına emniyet, sulh ve saadet yolunu göstermekle vazifelendirilmiştir.

O, her türlü muamelesinde, savaş ve barış hallerinde sevgi, barış ve rahmet peygamberi olduğunu ortaya koymuştur. Kendisine söz veya eylemle kötülük edenlere, İslam'a ve müslüman topluma düşmanlıkta bulunanlara aynı yollarla ve yöntemlerle mukabele etmemiş; müşriklere yahudi ve hristiyanlara itikam ve husumetle yaklaşmamış; tersine herkesle iyi geçinme ve barış içinde olma yollarını aramıştır. İslam'a ve onun ilk taraftarları olan sahabilere hunharca işkence ve kötülükler yapmaktan çekinmeyen Mekke'li müşriklerle şiddet ve kuvvete dayanan, kan dökülmesine yol açan, bir mücadele içinde olmak yerine, vatani Mekke'den ayrılmayı, müslümanlar için yeni bir yurt bulmayı tercih etmiştir. Kur'ân'ın içerdiği gerçekleri en uygun metotlarla halka öğretmiş; hasımları ve müşriklerle olan mücadelesini "**Rabbinin yoluna güzel öğütle, hikmetle çağır, onlarla olan mücadeleni de en iyi yolla yap**" (Nahl: 125) ilahi kelamı doğrultusunda yürütmüştür.

İslam'ın oniki yıllık Mekke döneminde savaşmaktan kaçınan Hz. Muhammed (SAS), Medine'ye hicret ettikten sonra da savaşmaya karşı olmuştur. Medineliler Sözleşmesi ve Hudeybiye Musalahasını bu anlayışla gerçekleştirmiştir. Ne var ki, putperestler ve başka dinlere mensup olan kimseler onu ve Ashab-ı Kirâmı rahat bırakmadılar; sürekli şekilde işkence ve baskı altında tuttular, zorla savaş meydanına çektiler.

Ancak gerek merhametli ve halim bir kimse, gerekse bir nebi olarak Hz. Muhammed (SAS) savaştan ve savaşmaktan hoşlanmazdı. Zorunluluk halinde düşmanla savaşmaya karar verirdi. Zaten Mekke'deyken

maruz kaldıkları kötülöklere sabretmeleri söylenen müslümanlara, ancak müşriklerin saldırıları genelleşip topluca savaş durumuna dönüşünce savaşma izni verildi. Şu âyetler konumuz açısından anlamlıdır:

“Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de onlara yanaş ve Allah’a dayan, çünkü O, işitendir, bilendir.” (Enfâl: 61)

“Eğer onlar (savaştan ve küfürden) vazgeçerlerse, Allah bağışlayandır, esirgeyendir.” (Bakara: 192)

“Ancak sizinle kendileri arasında anlaşma bulunan bir topluma sığınanlar; yahut ne sizinle ne de kendi toplumlarıyla savaşmak (istemedikleri)nden yürekleri sıkılarak size gelenler hariç. Allah dileseydi, onları sizin başınıza musallat ederdi, sizinle savaşmışlardı. O halde onlar, sizden uzak dururlar, sizinle savaşmazlar ve sizinle barış içinde yaşamak isterlerse, Allah size, onlara saldırmak için bir yol vermemiştir.” (Nisâ: 90)

Gerçekte İslam’a göre savaş hiç de arzulanan bir şey değildir. Ancak, öyle durumlar olur ki, savaş kaçınılmaz hale gelir. İşte böyle durumlarda, malî ve nefsi gücü ölçüsünde Allah yolunda cihad etmek her müslümana (kadın ve erkek) farz olur. Megâzî literatürüne bakıldığında, gazvelerin ve seferlerin herşeyden önce savunma amacına yönelik olduğu görülecektir. Yani ne Hz. Muhammed (SAS) dönemindeki askeri hadiselerde ne de Râşid Halifeler devrindeki fütühâtta, savaşarak, insan kanı dökerek, kılıç korkusu ve mal-mülk tehdidi yollarıyla İslam’ı kabul ettirme ve çeşitli halklar arasında yayma yoluna gidilmemiştir. En son çare olarak savaşa razı olunmuştur. Bir bakıma *“denenecek en son çare dağlamak, en son deva da kılıçtır”* sözü uygulanmıştır.

Hz. Muhammed, düşmana sulh yoluyla galip gelmeyi politikasının temeli yapmıştır. Savaşmak zorunda kaldığında ise, **“savaştta barış yöntemi”**ni uygulamıştır; düşmanı tamamen yok etmemek, en az ölçüde can ve mal kaybı ile savaştan zaferle çıkmak istemiştir. Bunu da, düşmana ekonomik ve psikolojik baskı uygulayarak, düşman kuvvetlerini aniden yakalayarak, savunmaya, askerî güce ve istihbârata önem vererek gerçekleştirmeye yoluna gitmiştir. Askerî harekâtın hedefini gizli tutmak, düşmanın ikmal yollarını kesmek ve gözünü korkutmak, savunma ve saldırı harekâtına elverişli yer seçmek, savaşta parola tespit etmek, geri çekilmek, kuşatma ve mübâreze yapmak onun savaş kuralları ve taktiklerinin başlıcaları olmuştur.

Savaş meydanında bile barış politikası takip edilmesine, zorunlu olmadıkça savaşılmamasına, yenilgiye uğratılan veya ülkeleri fethedilen halklara yönelik **“islamlaşdırma operasyonu”** yapılmamasına rağmen, bazı çevrelerce gazvelerin ve Râşid Halifeler dönemindeki fetihlerin;

a) Zorla İslam'ı kabul ettirmek ve insanları İslamlaştırmak,

b) Ganimet elde etmek,

c) Yayılmak, amaçları için gerçekleştirildiği ileri sürülmüştür. Neticede müslümanlar ve İslam hakkında olumsuz bir imaj meydana getirilmiştir. Müslümanlar kan dökücü silahşörlere, barbarlar, teröristler; İslam da savaş ve terör dini olarak takdim edilmiş ve tanıtılmıştır.

Bu imajın kaldırılması ve yanlış anlayışların düzeltilmesi öncelikle "**fetihler felsefesi**"nin açıklanması; cihad, harb, fetih, dâvet, dâr vs. kavramların doğru algılanıp ortaya konulmasıyla mümkün olacaktır.

Rasulullah'ın gösterdiği hedefler doğrultusunda Râşid Halifeler döneminde başlayan ve müslüman milletler tarihi boyunca sürüp giden fetihler, beşeriyete son ilahi dini duyurmak, İslam'ın getirdiği gerçekleri tebliğ etmek, dâvette bulunmak ve insanların "**İslamlaşma**" sını sağlamak amaçlarına yöneliktir. Başka bir deyişle İslam'ın sesini duyurmak, ülkeleri ve halklarını İslam'a açmaktır. İstila, işgal, islamlaştırma, baskı ve korkutma yollarıyla köleleştirme, öldürme, asma-kesme gibi şeyler "**İslam fetihleri felsefesi**"ne uymayan eylemlerdir.

Aynı şekilde cihad, kılıçla kalkanla, topla tüfekle savaşmak, insanları Allah'ın Dini'ne sokmak, İslam'ı kabul ettirmek için mal ve canı ile harbetmek olarak anlaşılmalıdır. Cihad, arapça bir sözcük olup, çalışmak, iş yapmak, iyi işler işlemek, düşünmek ve düşünce, görüş üretmek, malı ve canı ile Allah yolunda çalışmak, gerekirse savaşmak anlamlarına gelmektedir. Öyleyse ümmet'in ya da insanlığın iyiliği veya bir sorununu çözmek, bir kötülüğünü gidermek için kişinin maddî ve manevî gücü nispetinde çalışması cihaddır. Karşılaşılan problemlerin ve zorlukların aşılması, ya da yeni oluşumlar ve gelişmelerin sağlanması yolunda bir yönetici, alim, komutan, işadama, tâcir veya başka birisinin çaba göstermesi, fikir üretmesi veya imkan sağlaması, herhangi bir şekilde katkıda bulunma v.s. de birer cihaddır. Gerektiğinde malı ve nefsi ile savaş meydanında, din, devlet, millet, vatan, bayrak, iffet ve namus uğrunda, Allah yolunda savaşmak da cihaddır; barışçı yollarla insanlara din'i tebliğ etmek, Hak'kı bildirmek, eğitim ve ilim yoluyla aklı ve kalbi aydınlatmak, kişileri irşad etmek kültür ve medeniyete katkıda bulunmak da birer cihaddır.

Ayrıca, fetihler hareketinde ne ülkeleri ve halkları İslamlaştırma ne de ganimet elde etme temel amaçlardır. Kaldı ki, fetihler tarihinde ne insanların iradeleri olmaksızın İslamiyeti kabul etmeleri ve cizye, harac vermeleri, ne de devletin ve ordunun bolca ganimet elde ederek zenginleşmesi için fetih hareketi tertiplenmiştir. Allah'ın vahyettiği son dini herkesin bilip tanınması ve ondan nasiplenmesi, İslam Devleti'nin kuvvet ve

kudretinin artması, İslam'ın evrensel sesinin bütün insanlığa duyurulması fetihlerde asıl gaye olmuştur. Ancak, ganimet elde edilmesi, siyasi haki-miyet sağlanması, İslamlaşma olayının gerçekleşmesi, vergiler alınması vs. fetihlerin sonuçları ve kazandırdıkları arasında yer almaktadır.

Râşid Halifeler dönemindeki fetihlerin felsefesi işte bu idi. Müslü-manlar için stratejik önemi bulunan, İslam'ın tebliğ edilmesinde engel oluşturan ya da İslam ve müslüman toplum için tehdit teşkil eden, veya-hut kültür ve medeniyeti, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri bakımından Ümmet'e büyük yararlar sağlayacağı düşünülen ülkelere ve bölgelere fe-tihler düzenlenmiştir. Buraların bir kısmı savaşarak bir kısmı da savaşıl-madan barışçı yolla fethedilmiştir. Fetihler sonrasında herkese din ve vic-dan, ibadet hürriyeti tanınmış, **İslamlaştırma politikası** takip edilmemiştir. Eğer böyle olmasaydı, fethedilen ülkelerde yaşayan herke-sin müslüman olması; hiçbir gayr-i müslimin ve camiden başka bir mabe-din bulunmaması gerekirdi. Ayrıca, eğer İslamlaştırma politikası uygu-lanmış olsaydı, daha sonra müslümanların hakimiyetinin kalkmasıyla birlikte insanlar eski dinlerine dönerdi. Oysa İslam tarihi, müslümanlarla gayr-i müslimlerin fethedilen ülkelerde birlikte yaşadıklarını, camilerle kiliselerin ve havraların yanyana bulduklarını, irtidat olayının olmadı-ğını açıkça ve pek çok örnekleriyle ortaya koymaktadır.

Râşid Halifeler dönemi askerî olaylarının genelde iki yönü vardır: **Birincisi**; iç barış, huzur, güven, birlik ve beraberliği sağlamaktır. **İkinci-si**; Devletin ve Ümmetin varlığını korumak ve güçlü bir şekilde yaşat-maktır. Halife Hz. Ebû Bekir zamanındaki Ridde Savaşları, Hz. Osman zamanındaki vergi vermeyenlerin ve siyasi iktidarı ele geçirmek isteyen-lerin isyan olayları, Hz. Ali devrindeki Cemal, Sıffin ve Nehrevan savaş-ları birincisine; Üsâme b. Zeyd komutasındaki ordunun sefere gönderil-mesi, Irak, İran, Şam, Filistin, Mısır, Kuzey Afrika, Türkistan illerine seferler düzenlenmesi ikincisine örnek teşkil etmektedir.

Hz. Muhammed'in, vefatından önce, İslam Devleti'nin güvenliğini tehdit eden, müslümanların ekonomik ve ticarî yararları bakımından büyük önemi bulunan, stratejik değere haiz olan Suriye yönüne gitmek üzere hazırladığı orduyu halife olduktan hemen sonra (26 Safer 11/24 Mayıs 632), Şam'a bağlı Belka Vâdisi istikametine yolcu eden halife Hz. Ebû Bekir, Ümmet'in birlik ve bütünlüğü, devletin varlığı ve bekası işini öncelikle ve önemle ele aldı. Ülkede, bir kısmı Hz. Muhammed'in sağlı-ğında bir kısmı ise ölümünden sonra ortaya çıkan irtidat hareketleri vardı. İrtidat edenler Esved-i Ansî bakiyesi ile Secâh, Tuleyhâ, Müseyleme ve Selma'nın etrafında toplanan kabilelerdi. Bu sahte peygamberler ile taraf-larını hem mürted olmuşlardı, hem de İslam'ın ve İslam Devleti'nin var-lığına son vermek emelindeydiler. Ayrıca, "*tevhid kelimesi*"ni tasdik ve ikrar etmekle birlikte, zekat vermek istemeyen ya da bazı dini mükellefi-yetlerden muaf tutulmak düşüncesinde olan "mürteciler" vardı. Halife,

Halid b. Velid, İkrime ve benzeri seçkin komutanlar yönetiminde sevkettiği kuvvetlerle hem mürtedleri hem de mürtecileri kısa zamanda yola getirerek veya bertaraf ederek, irtidat ve irtica hareketlerini büyük bir kararlılıkla bastırarak yeniden müslüman toplumun birlik ve bütünlüğünü, huzurunu ve iç barışını sağladı.

İslam Devleti, o zamanlar dünyanın en büyük iki devleti olan Bizans ve Fars İmparatorlukları ile komşu idiler. Ancak bu iki devlet köhnemişti ve pek çok yönden çöküntü sürecine girmişti. Birbiriyle savaş halindeydi. Sıkça yaşanan iç karışıklıklar, din ve mezhep kavgaları, her iki devleti iyice zayıflatmıştı.

İç barış ve güvenliği sağlayan, İslam Devleti'nin temellerini yeniden atan Hz. Ebû Bekir, Hz. Muhammed'in başlattığı fetih hareketlerine yöneldi. Komşu Arap ülkelerinin fethi zamanı gelmişti. Ala b. el-Hadrami, Müsennâ b. Harise, Halid b. Velid, Sâd b. Ebî Vakkas, Ebû Ubeyde gibi komutanları Irak, İran ve Suriye (Şam ve Filistin)'nin fethine memur etti. Hîre, Hufeir, Enbâr, Aynu't-Temr, Dûmetu'l-Cendel, Ecnâdin, Yermuk, el-Cezîre, Humus gibi yerlerde İslam orduları İran ve Bizans orduları ile savaştı ve galip gelerek buraları fethetti.

Halife seçilen Hz. Ömer (hilafeti 13-23/634-644), selefi döneminde Irak, İran ve Suriye istikametlerinde düzenlenen "**fetihler hareketini**" sürdürdü. Başta Kadisiye ve Nihâvend savaşları olmak üzere onun zamanında önemli zaferler kazanıldı. Irak, İran, Suriye, Filistin, Mısır ve İskenderiye fethedildi.

Sözkonusu yerlerin fethedilmesiyle, İslam ülkesinin sınırları genişledi, siyasî hakimiyet alanı büyüdü, nüfusu yoğunlaştı, ekonomik durumu iyileşti ve refâh düzeyi arttı. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemi fetihleri her bakımdan büyük faydalar sağladı; önemli miktarda malî gelir getirdi. Devlet hazinesi de gazilerin cepleri de doldu. Koşa koşa cephelere giden ve fetih hareketlerine katılan mücâhidler, bir yandan Allah'ın rızasını kazandılar, diğer yandan da büyük servet sahibi oldular. Ayrıca gittikleri ve fethettikleri yerlerin kültür ve medeniyetlerini tanıdılar. Bir kısmı ülkelere dönerken bir kısmı da fethedilen yerlerde kaldılar. Müslümanlar, müslüman olmayanlarla karıştılar, birlikte yaşamaya başladılar. İslam kültür ve medeniyeti de Bizans-Rum ve Sâsânî medeniyetlerine komşu oldu, farklı medeniyetler birbiriyle yanyana yaşama sürecine girdiler. İslam tarihinde "*karışma (ihtilat) dönemi*" diye adlandırılan devir başladı; müslüman toplum da çok yönlü bir "**etkileşim**" olayı yaşadı.

Hz. Osman Hicrî 23 yılı sonları, 24 yılı başlarında (644) halife olunca, üç önemli şey devraldı:

1) Devletin yapılanması ve kurumlaşarak büyümesi olayı,

2) Fetihler hareketi ve Bizans'ın İskenderiye'ye saldırısı,

3) İran'da Rey, Hemedan ve İstahr halklarının, Azerbaycan ve Ermenistan topluluklarının isyanları.

İran'ın anılan havâlilerdeki toplulukları ile Azerbaycan ve Ermenistan halkı, vergilerini ödemek istemeyerek isyan ettiler. Hz. Osman gerek bu âsiler gerekse İskenderiye'ye saldıran Bizans üzerine ordular sevk etmek durumunda kaldı. Her iki yöndeki askeri harekâttan zaferle çıktı.

Hz. Osman dönemindeki fetihler özellikle iki yönde, Doğu'da ve Batı'da yapıldı. Doğu'da ve Batı'da varabileceği veya varması gereken yere kadar vardı. Daha ötelere gidilemezdi; gidilse de geçici olurdu veya geri çekilmek gerekirdi. Fütûhât neticesinde Devlet'in sınırları alabildiğine genişledi ve en ileri noktasına ulaştı. Asya'da Türkistan, Rusya, Çin ve Anadolu'ya; Afrika'da Kuzey-Batı Afrika (Mağrib) içlerine, Avrupa'da İspanya'dan Portekiz ve Fransız sınırlarına kadar dayandı.

Ancak Hz. Osman devri fetihlerinin karakteristiği seleflerinkinden farklıdır. Şöyle ki; Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer devirlerindeki askerî harekât ya komşu Arap ülkelerine ya da yine komşu olan Bizans ve Sâsâni Devletlerinin topraklarına yönelikti. Buralar Arabistan'a yakın yerler olduğundan askerî harekât fazla masraflı ve sorunlu olmuyordu. Üstelik sözkonusu yerler dünyanın en eski medeniyetlerinin beşiği durumundaydı; zengin, münbit topraklardı; medenî ve müreffeh bir yaşantının sürdürüldüğü yerleşim yerleriydi.

Buna karşılık Hz. Osman zamanında Medine'den çok uzakta olan yerlere sefere çıkıldığından, askerî harekât çok masraflı ve sıkıntılı oluyordu. Fethedilen ülkeler de fakirdi; Devlet hazinesine önemli bir katkı sağlamadığı gibi, gaziler de ganimetle ceplerini dolduramıyordu. Buna ek olarak devlet fethedilen ülkelere yardım etmek; imar ve iskan, eğitim ve ilim hizmetleri götürmek durumunda kaldı; Beytulmâl'den harcamalar yaptı. Neticede birtakım sosyal ve ekonomik sorunlarla karşılaştı ve bunları aşmaya çalıştı. Halife, Hz. Ömer zamanında halka bağlanan maaşları kesmek durumunda kaldı, birçok insan bu durumdan etkilendi ve devlete karşı tavır aldı; halk arasında maddî sıkıntı ve ekonomik bunalım başgösterdi. Zaten Hz. Osman'ın hilafetinin sonlarına doğru fütûhat durma noktasına geldi; Hz. Ali'nin hilafeti döneminde ise durdu.

Askerî teşkilâta gelince, gerek Hz. Muhammed ve gerekse Râşid halifeler dönemlerinde halkın ve devletin hem dış hem de iç güvenliğini sağlamak İslam'ın tanınma ve yayılma hürriyetini korumak amaçlarıyla hizmet eden bir askerî kuvvet (ordu) vardı. Askerlik, Allah rızasını kazanmak, uhrevî mükâfata nâil olmak amaçlarına yönelik bir hizmetti. Bu bakımdan teşkil edilen ordularda gönüllülük esastı. Gerektiğinde zorunlu

askerlik vardı ve Hz. Ömer'in "Divan"ı kurması ile daha da belirgin hale geldi. Askere alma, cihad için teşkil edilen orduya yapılan çağrıya uyarak katılmak yoluyla gerçekleşti, daha sonra ise bu işi "Divanu'l-Cünd" yürüttü.

Ordunun bir başkomutanı ile onun komutasında sevk ve idare sorumluluğu taşıyan komutanlar vardı. Komutanlık devlet başkanının görevlerindendi. Ancak durumu müsâit olmadığında kendi yerine layık birini tayin ederdi.

Ordu komutanlarının tayininde olduğu kadar askerî birliklerin teşekülünde de ehliyet, liyakat ve kabileler arası denge faktörleri gözönünde bulundurulurdu. Devlet merkezindeki ordunun yanısıra, gerektiğinde çeşitli yerleşim birimlerinde ve stratejik yerlerde askerî merkezler ve askerî birlikler hazırlanırdı. Bu birliklere asker alma işi bazen valiliklere bazen de komutanlara verilirdi. Bazı durumlarda -Tebük gazvesi, Hz. Ömer döneminde Suriye seferinde olduğu gibi-, askere çağırma ve orduya katılma herkes için zorunluluk ifade ederdi. Nitekim birtakım Kur'an âyetleri böyle bir zorunluluğu işaret ederler: (Tevbe sûresi 36, 39, 41; Enfâl sûresi 15-16, 71-74; Nisâ sûresi 75, 77).

Ordu birlikleri hizmet alanlarına göre sınıflara ayrılırdı. Hz. Peygamber zamanında yaya, okçu ve süvari birlikleri olmak üzere üç kıta vardı. Ayrıca, sağlık, iletişim, keşif hizmetleri yapan birlikler de bulunurdu. Râşid Halifeler döneminde bu kıtalara veya birliklere levâzım birliği ile deve süvarileri birliği, lağımıcılar, istihkamcıları, mancınıkçıları, nakkâbler eklendiler. Seyrû seferde orduda hizmet gören ve ordu divanında yer alan memurları da bunlara katmak mümkündür.

Orduda hizmet görenler ârif, nâkib, vâzî, hâdî, kaid, emir, seriyye komutanı, başkomutan rütbelerini hâizdiler. Ancak askerlerin ve komutanların, renkleri ve şekilleri bakımından farklı olan özel kıyafetleri yoktu. Seferdeki kıyafetleri hazardakinin aynı idi. Orduda bayrak ve sancaklar vardı. Askerlerin ve komutanların gelirleri, ganimetler ile kendilerine verilen maaşlardı.

Râşid Halifeler döneminde, bilhassa Hz. Ömer zamanında askerî teşkilâtta önemli düzenlemeler yapıldı. Sınırlarda ve uç bölgelerde karakollar ve kışlalar kuruldu. Kûfe ve Kayravan gibi, askerî harekâta üs veya karargah görevi yapacak şehirler inşa edildi. Vilâyetlerde 4-5 bin kişilik dâimî garnizonlar tesis edildi. Askerlerin her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı ve divan tarafından kendilerine ve ailelerine maaş bağlandı. Askerî araçlar ve techizat yenilendi. Ordu disiplin altına alındı ve düzenlendi. Bunlara ek olarak bazı araziler kamulaştırıldı ve askerî harekât için hazır halde tutulan hayvanların beslenmesine tahsis edildi.

Askerler ve komutanlar askerî hareketteki başarı ve kahramanlıklarına göre çeşitli şekillerde ödüllendirildi. (*)

4. Dinî Teşkilât ve Olaylar:

Hz. Muhammed zamanında müslümanlar bizzat Rasulullah'a başvurarak dinî meseleleri hallederlerdi. Râşid halifeler döneminde bu işi gönüllü olarak Ashâb-ı Kirâm yürüttüler; verdikleri fetvalarla dinî soruları çözüme kavuşturdular. Ayrıca bu vazifeye ilgili olarak tayin edilen kadırlar vardı. Devlet tarafından görevlendirilen öğretmenler de halka Din'in esaslarını ve Kur'ân okumayı öğretirlerdi.

Râşid Halifeler döneminde birtakım dinî nitelikli olaylar cereyan etti. Bunların ilkinin dinden dönme (irtidat) ve bazı dinî vecibeleri yerine getirmeme (ric'at) hareketleri teşkil eder. Hz. Muhammed'in vefatı öncesinde başlayan irtidat olayı, Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin ilk günlerinde de devam etti, ric'at hadisesiyle de yeni bir boyut ve güç kazandı. Halife, mürtetleri de mürtecileri de kısa zamanda temizledi.

Aslında her insanın din ve vicdan hürriyeti vardır. İsteddiği bir dini seçme, hoşuna gitmediğinde de ondan dönme özgürlüğü mevcuttur. Ancak bu sonuncu durum, bireysel hak ve özgürlük olmaktan çıkar. Dine ve devlete, ümmete ve mukaddesatına düzenli veya topluca saldırma, tehdit oluşturma vs. görünümler alır, tehlikeli boyutlar kazanırsa, işte o zaman mürtedlerle de mürtecilerle de savaşılr. Hz. Osman döneminde Azerbaycan ve Ermenistan'da vergi vermek istemeyerek devlete karşı isyan edenlerle bu düşünceyle savaşılmıştır.

İrtidat ve irtica olaylarını dinî değil, siyasî sayanlar vardır. Buna göre Hz. Ebû Bekir zamanındaki irtidat ve irtica hareketleri, doğrudan İslâm'la ve ümmetle ilgili olmayıp mevcut siyasî iktidara yöneliktir. Mevcut halifeyi ve siyasî iktidarı onaylamayanlar, zekat vermek istemeyerek veya vergi vermeyerek veyahut başka gerekçeler göstererek isyan etmişler ve müslüman toplumdaki ayrılmışlardır.

Gerçekte herhangi bir olay birkaç boyutlu olabilir. İrtidat ve irtica olaylarının hem dinî hem de siyasî boyutlu olduğu da bir gerçektir. Ancak irtidat olayları Hz. Muhammed'in hayatında başlamıştı; Müseyleme,

* Askerî teşkilat ve fetihler politikası konusunda geniş bilgi için bakınız: M. Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun 1990; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1986, C.II, 107-175; M. Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, Erzurum 19; Mahmut Şit Hattab, *Komutan Peygamber*, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1988; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XII. Beyrut thz; Sadık Eraslan, *Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Sosyal ve Ekonomik Sonuçları*, Ankara 1997; Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Mısır 1932; M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980; *Hz. Peygamber'in Savaşları*.

Esved-i Ansî ve Tuleyha gibi sahte peygamberler ve taraftarları O'nun ölümünden önce ortaya çıkmışlardı. Yine onun sağlığında Sakifeoğulları gibi şartlı olarak İslâm'a girmek isteyenler ve bazı dinî mükellefiyetlerden muaf tutulmak arzusunda olanlar vardı. Bu kimseler hangi siyasî otoriteyi tanımamak veya hangi kişinin başkanlığını meşru saymamak gerekçesiyle böyle bir durumdaydılar? Kaldı ki zengin müslümanlardan alınarak fakir müslümanlara ve diğer ihtiyaç sahiplerine verilmesi Kur'an tarafından belirtilen (Tevbe: 60) zekatın bizzat devlet başkanı veya halife ile siyasî iktidarın meşruiyeti ile ne alakası vardır? Toplanan zekat, devlete ve devlet başkanının kendisine değil, Kur'an ve Sünnet'te açıklanan kimselere dağıtılmaktadır. Devletin vazifesi ise amilleri ve memurları aracılığı ile zekatı toplamak ve âcil olarak kendilerine zekat verilmesi gerekenlere dağıtmaktır. Yani devlet bu işin organizatörüdür. Ayrıca zekat, gerektiğinde mahallinde, gerektiğinde de hilafet merkezinde taksim edilip dağıtılmaktadır. Ancak bunun nerede ve ne şekilde olacağına yine devlet karar verir. Durum böyle olmasına karşın dinî bir olayı siyâsîleştirmek ve bazı ideolojik söylemler çerçevesinde açıklayıp yorumlamak bilimsel ve gerçekçi bir yaklaşım değildir. Zekatın öncelikle malî bir ibadet olduğu gerçeği de gözardı edilmemelidir.

Râşid Halifeler döneminde dinî karakterde başka olaylar da meydana geldi; Kur'ân-ı Kerim'in, Hz. Ebû Bekir zamanında toplanması ve Hz. Osman zamanında istinsah edilmesi, resmî Kur'ân nüshasının dışındaki nüshaların yakılması ve yok edilmesi; teravih namazlarını cemaatle kılma örfünün yerleşmesi, gayr-i müslimlerle medenî, iktisadî ve ticarî münasebetlerin düzenlenmesi, Kâbe'nin ensâbının yenilenmesi, Mescid-i Nebevî'de bazı ilaveler yapılması, Cuma namazından önce iç ezanın ihdas edilmesi, Beytulmal'ın 1/8'ine el konması, Mina'da namazın mukim olarak kılınması ve tahkime razı olunması bunların başlıcalarıdır. Ne var ki bu tür dinî yenilikler veya gelişmeler daha sonra bazı çevrelerce siyasî istismar konusu yapıldı. Râşid Halifeler de bu alanlardaki icraatları sebebiyle hem övüldü hem de eleştirildi ve suçlandı.

5. Ekonomik Teşkilât ve Olaylar:

Râşid Halifeler döneminde devlet ve millet ekonomik yönden çok güçlendi. Ganimetler, fey'ler, cizye ve haraç gibi vergiler, dış ticaret, ekonominin belli başlı kaynaklarını oluşturdu.

İlk iki halife zamanında Irak, İran ve Suriye'ye yapılan fetihler sonucunda çok önemli miktarda ganimet elde edildi. Halkın cebî, devletin de hazinesi zenginleşti. Devlet memurlarına yeterli ölçüde maaş bağlandı. Özellikle Hz. Ömer Döneminde, zekat, öşür, humus, fey ve cizye gibi gelir kaynakları ile ticaret mallarından elde edilen gelirler "**Divan Teşkilat**"ı aracılığıyla ülkenin imarı ve devletin yapılması için harcan-
dı.

Raşid Halifeler döneminde halkın refah düzeyi yükseldi, kişi başına düşen gelir oranı arttı; yaşantı değişti. İran ve Bizans'ta, Suriye, Mısır, Kudüs, Şam vs. bölgelerdeki hayat standardına benzer yaşama arayışları doğdu. Artık müslümanlar da değişik elbiseler giyorlar, bir vakitte bir kaç çeşit yemek yiyorlar ve görkemli evlerde oturuyorlardı. Bunu lüks ve israf sınırlarına dahil edenler de vardı. Meselâ Ebû Zerr gibi sahabiler bu tür yaşantıyı İslâm'a aykırı görüyor, zenginlerin malik oldukları serveti ellerinde tutmamalarını ve kısa zamanda ihtiyaç sahiplerine dağıtmalarını istiyorlardı.

Bizans ve Sâsâni medeniyetlerinin merkezi konumundaki ülkelerin, Irak, Suriye, İran, Filistin ve Mısır gibi münbit ve zengin yerlerin İslâm devletine dahil olması müslüman toplumun mali durumunu iyileştiren bir başka etken oldu. Gerek Arabistan'ın gerekse Mezopotamya'nın dünya ticaret yolları üzerinde bulunması da İslam ülkesinin başlıca gelir kaynaklarından birini teşkil etti.

Raşid Halifeler döneminde ülke ekonomisi **"Divan Teşkilatı"**, **"Beytü'l-mâl"** tarafından yönetilip düzenlendi. Özellikle Hz. Ömer döneminde devletin gelir kaynakları ve vergileri kurumlaştırıldı; ganimet gelirleri, zekat, öşür, humus, cizye, harac, ticaret malları vs. tarzında bölümlere ayrıldı. Gayri müslim halktan toplanan vergilerin ve elde edilen gelirlerin düzenli bir şekilde toplanıp ilgili yerlere dağıtılması işini divan teşkilatı yürüttü. Valiler, kâtipler, divan kâtipleri, sâhibu'l-harac, sahibu'l-beytü'l-mâl ve ihdas, yerleşim birimlerinde bu vazifeye yürütmekle yükümlü kişilerdi.

Vergi ve zekat memurları için genel olarak *"âmil"* ismi kullanılırdı. Bu memurlar zekat, ganimet, cizye, haraç gibi gelirleri toplamak ve dağıtmak gibi işleri yaparlardı. Hazinesdarlar ise, buldukları yerin hazinesi (beytülmâl)nden sorumlu memurlardı. Yazı yazmayı ve hesap yapmayı bilen kişiler arasından seçilirlerdi.

Beytülmâl Hz. Ebû Bekir döneminde kurulmuş olup devletin mal varlığının tamamını kapsamaktaydı. Hz. Ömer zamanında kurumlaşmasını tamamladı ve gelişerek Osmanlılar devrine kadar yaşadı. Sadaka Beytü'l-Mâlî ve Haraç Beytü'l-Mâlî diye iki ana kısma ayrılarak fonksiyonda bulundu, emanet mallar sadaka Beytülmâl'inde korundu. Devlet bu bölümde muhafaza edilen malları kullanma ve tüketme yoluna gitmedi; saklayıp sahiplerine dağıtma faaliyetinde bulundu. Sadaka Beytülmâl'ından kendilerine sarfedilenler Tevbe Sûresi 60. âyetinde zikredilen sekiz sınıf insandı: *"Zekatlar, Allah'tan bir farz olarak yoksullara, düşkünlere, onu toplayan memurlara, kalpleri müslümanlığa ısındırılacaklara verilir; kölelerin, borçluların, Allah yolunda olanların ve yolda kalanların uğrunda sarfedilir. Allah bilendir, hâkimdir."*

Harac Beytül-mâl'ı devlete ait malların korunduğu bölümdü. Tamamen devletin sorumluluğu altındaydı ve kamu hizmetlerine sarfedilirdi. Zira, kamu harcamalarının Beytül-mâl'den yapılması zorunluluğu vardı. Zekat, sadaka, ganimet, fey, cizye, harac vesaire ile mirasçısı belli olmayan mallar Beytül-mâl'in bu bölümünde toplanırdı. İslam devlet anlayışında, sahibi belli olmayan mallar da Beytül-mâl'e aittir.

Râşid Halifeler döneminde ekonominin temel unsurları arasında arazi-toprak mülkiyeti ve ticaret bulunuyordu. Arazi mülkiyetinin asıl kaynağı fetihlerdi. Savaşılmadan alınan topraklar, İslâm'ı kabul etmeseler de, eski sahiplerinin elinde bırakılır ve onlardan öşür alınırdı. Savaşılarak ele geçirilen yerlerin arazisi ise, devlet başkanının isteği doğrultusunda işlem görürdü; isterse gaziler arasında paylaştırır ve ferdi mülkiyete dönüştürür, isterse Beytül-mâl'e ait sayar, isterse de iyi işlenmeleri için eski sahiplerine bırakır, sadece vergi alırdı. Ancak bulunan arazi ve ganimet mallarının beşte biri, herhalukarda Beytül-mâl'e ayrılırdı. Savaşsız fethedilen yerlerde Beytül-mâl'e birşey ayrılmazdı.

Ticaret ve ticaret mallarından alınan vergiler devletin en önemli gelir kaynaklarındandı. Herkesi ticaret yapma hakkına sahip kılan İslam, ticaret işini de belli ilkelere, ahlâkî değerlere bağladı. Alış-verişi ticaretin temeli yaptı. Ancak ticaretin helal yoldan, insan şeref ve özgürlüğünü zedelemeyen yapılmasını öngördü. (bkz. Bakara 282; Mutaffifin 17 âyetleri).

Ganimet, ekonomik yapıda çok önemli bir yere sahiptir. Raşid halifeler, Enfâl sûresindeki hükümlere uygun olarak ve Hz. Muhammed'in uygulamalarını da örnek alarak ganimet taksim ederlerdi: Ganimetin beşte birini üçe bölerler; üçte birini muhtaçlara, üçte birini yolda kalmışlara, üçte birini de Beytül-mâl'e ayırırlardı. Hz. Ömer'in Irak fâtihterinden Sa'd b. Ebî Vakkâs'a yazdığı mektup ganimet taksiminin bu şekilde yapıldığının açık bir belgesidir.

Raşid halifeler dönemi ekonomik olaylardan biri de, İran'ın Rey, Hemedan ve İstahr yerleşim merkezlerindeki halklar ile Azerbaycan ve Ermenistan topluluklarının vergi vermemek istemeleri ve bu gerekçe ile isyan etmeleridir. Hz. Osman bu durumu değerlendirdi ve asiler üzerinde ordu sevk ederek isyanları bastırdı, vergileri de aldı.

Fedek arazisinin kızı Fatıma'ya Hz. Peygamber'in mirası olarak intikal edip-etmemesi meselesi ile Kuzey Afrika fetihleriyle ilgili ganimetlerin taksimi; ganimetin askeri harekâta ve ülkelerin fethedilmesinde teşvik unsuru olarak kullanılması, dolayısıyla Mervan b. el-Hakem gibi kişilere farklı ganimet payı uygulanması, Ebû Zerr'in tutumu vs. Râşid Halifeler döneminin önemli ekonomik olaylarındandır.

Hz. Ebû Bekir, Fedek'ten elde edilen gelirleri Rasûlullah'ın harcadığı yerlere harcamıştır. Fedek, diğer üç halife döneminde de Beytül-mâl'de kalmış ve aynı statüsünü korumuştur.

İslam tarihinde ilk sikkeyi vücuda getiren kişi olarak tanınan Hz. Ömer de, devletin mâlî yapısının gelişmesine ve kurumlaşmasına, sosyal adaletin gerçekleşmesine, fakirliğin azalmasına yönelik önemli icraatta bulundu. O'nun halka maaş bağlayabilecek kadar zengin bir hazinesi (Beytü'l-mâl) vardı. Devletin gelirlerini ve savaşlardan elde edilen ganimetleri, herkesin derecesine göre eşit tarzda dağıttı. Ancak kendisi orta direktan biri gibi yaşadı.

Askerlerin tarım, ticaret ve sanatla ilgilenmesini, meslek erbâbı olmasını istemeyen Hz. Ömer, askerî personel ihtiyaçlarını devlet hazinesinden karşıladı ve onlara rütbelere, hizmet yerlerine göre maaş verdi.

Hız. Ebû Bekir döneminde bazı müslümanların zekat vermek istemesi olayı sosyal düzeni ve adaleti, ekonomik dengeleri bozabilecek, toplumda huzursuzluk ve karışıklıklara yol açabilecek, sevgi, barış ve İslâm kardeşliği gibi yüce değerleri yok edip fitne, fesad, hased ve husûmete sebep olabilecek karakterde görüldü. Zekat vermeyenlerle savaşılması, dine ve devlete tam olarak itaat edinceye kadar mücadele edilmesi kararlaştırıldı. Bu kimseler üzerine askerî kuvvetler sevk edildi, isyan, irtidat ve irtica hareketleri büyük bir kararlılıkla bastırıldı; huzur ve iç barış yeniden sağlandı (*).

6. Sosyal Olaylar ve İç Karışıklıklar

Râşid Halifeler devri önemli olaylarından biri de iç karışıklıklardır. Gerek İslâm tarihçileri gerekse doğubilimciler Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci altı yıllık döneminde ortaya çıkan ve Hz. Ali'nin halifeliği zamanında meydan savaşlarına dönüşen iç karışıklıklara eserlerinde geniş yer ayırırlar. Ancak bu olayların ele alınışı ve yorumlanması bir yazardan diğerine, bir tarih araştırmacısından ötekisine önemli farklılık gösterir. Çünkü râviler ve tarihçilerden herbiri onları, kendi ideolojileri, siyasî ve sosyal eğilimleri, din ve mezhep telakkilerine göre açıklayıp değerlendirmektedir. Üstelik dayanılan kaynaklar ve rivayetlere göre farklı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Mesela, Hz. Osman dönemi olaylarını ve iç karışıklıkları araştıran kişi, Seyf b. Ömer'in rivayetlerini esas alırsa, olayların ve karışıklıkların asıl müsebbiplerinin Abdullah bin Sebe' ve Sebeyye

(*) *Râşid Halifeler dönemi ekonomik yapı ve olayları hakkında geniş bilgi için bkz.:* Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, çev. Ali Özek, İstanbul 1970; Osman Zümrüt, *İslam Kurumları* (Aydınlatılmasına Doğru Tasnifi), Samsun 1998; Mustafa Fayda, *Hız. Ömer'in Divan Teşkilatı; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 107 vd.; M. Erkal, "âmil" mad., T.D.V.İ.A., İstanbul 1991, III, 59-60; "Beytulmâl" mad., VI, 91-94; Ebû Ubeyde, *el-Emvâl*, Kahire 1353; D. Sourdel, *Le Vizirat Abbaside*, Damas 1960; Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire thz.; Hasan İ. Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, C.I, İstanbul 1987; M. Hamidullah, *İslam Peygambere*, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980; İbrahim Sarıçam, *Hız. Ebû Bekir*, T.D.V. yay. Ankara 1996.

olduğu kanaatine varır. Şayet Ebû Mihnef ve Vâkidî'nin haberlerine dayanırsa, anarşi ve terör olaylarının elebaşlarının Hz. Aişe, Hz. Ali, Talha ve Zübeyr gibi seçkin sahabiler olduğunu söyler. Welhausen, M. Watt ve benzeri oryantalistler de Râşid Halifeler dönemi iç karışıklıklarından anılan sahabileri sorumlu tutarlar.

Bu durumda, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafetleri döneminde meydana gelen olaylar ve iç karışıklıklar konusunda doğru bilgilere ulaşmak için, öncelikle haberlere eleştirel bakışla el atmalı, sonra da onları râvilerine göre tasnif edip değerlendirmelidir. Aslında böyle bir yaklaşım bilimseldir ve tarih metodolojisinin gereğidir. Her türlü tarihî olaya da bu şekilde bakmak icabeder.

Gerçekte Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin ilk günlerinde, başkanlık seçimi, irtidat ve irtica hareketleri gibi birtakım sosyal yönleri de olan kitlesel olaylar yaşanmış ise de, kalıcı ve toplumsal barışı bozucu etkileri olmadı. Hz. Ömer zamanında da huzur, barış ve güvenliği tehdit eden olaylar yaşanmadı. Buna karşılık Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerindeki sosyal olaylar, iç karışıklıklara ve meydan savaşlarına yol açan boyutlar kazandı.

Hz. Osman zamanında iç karışıklıkların çıkmasına ve uzun bir kuşatmadan sonra halifenin öldürülmesine sebep gösterilen başlıca olaylar şunlardır:

1. Mushafların yakılması ve Resmî Nüsha'nın teşkil edilmesi.
2. Bazı arazilerin devletleştirilmesi
3. Halifenin ashâba muamelesi
4. Tayin ve nakilleri
5. Yenilikleri
6. Eris Kuyusu'na Rasûlullah'ın mührünü düşürmesi
7. Akrabaya düşkünlüğü ve Ümevî yanlılığı
8. Gizli el- veya -arka plan
9. Fetihlerin durması
10. Halifenin çok yumuşak ve merhametli oluşu.

Hz. Ali'nin hilafeti dönemindeki iç karışıklıklara gelince Hz. Ali, iç karışıklığın egemen olduğu, toplum düzeninin bozulduğu, ümmet'in birliğinin parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu bir ortamda devlet başkanı oldu. Yani o kendini iç karışıklıklar içinde buldu. Çünkü başkente işgal ve anarşi vardı ve Hz. Osman'ın katilleri olan anarşistler duruma hakimdiler. III. Halife Hz. Osman'ın şehid edilmesi, müslüman toplumu iç karışıklığa, hesaplaşmaya ve mezhep kavgalarına, hizipleşmeye, siyasi iktidarı ele geçirme mücadelesine sevketti.

İşte bu gürültüler ve çekişmeler içerisinde siyasî iktidarın başına geçen Hz. Ali, gerçekte, İslâmî esaslara uygun hareket ederek yönetimde bulunmak için halife oldu. Zengin bir devlet deneyimi vardı; çünkü o, gerek Hz. Muhammed'in hayatında gerekse selefleri ilk üç halife devirlerinde, bilgisi ve yetenekleriyle İslâm'a aktif biçimde hizmet etti, onlara danışmanlık yaptı. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle birlikte ortaya çıkan olayları ortadan kaldırmak için canla-başla çalıştı, fakat başarılı olamadı. İç karışıklıklar, kardeş kavgaları ve meydan savaşlarının egemen olduğu bir siyasî iktidar yaşadıktan sonra kendisi de öldürülen halifelerin kervanına katıldı.

Hz. Ali dönemi iç karışıklıklarının nedenleri:

1. III. Halife'nin katillerini cezalandırma girişimleri; Hz. Ali bu işi -belki de zaman kazanmak amacıyla- süratle ele almadı; bir kısım şahabi bu tutumu eleştirdi ve halifeyi Hz. Osman'ın katillerini yakalayıp cezalandırmamakla, işi savsaklamakla suçladılar.

2. Hz. Osman'ın katillerinin başkent Medine'yi işgal altında tutması; katillerin ve âsilerin Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra da Medine'yi terketmemesi ve hatta mevcut siyasî iktidarla anlaşarak burada kalması Hz. Ali'ye ve iktidarına karşı muhalefet cephesi oluşturulmasında etkili oldu.

3. Bazı Sahabilerin ve özellikle de Muaviye'nin kendisine beyat etmemesi; sayıları yirmiden fazla olan sahâbi ile Suriye genel vâlisi ve Şamlıların Hz. Ali'ye beyat etmemeleri, birtakım karışıklıkların ve savaşların çıkacağına dair sinyaller veriyordu.

4. Hz. Ali'nin asîler ve katilleri ordusuna alması; Hz. Ali, Osman'ın katillerini ve âsileri Medine'den uzaklaştırmak bir yana, Cemel ve Siffin savaşlarında onlarla işbirliği yaptı, ortak cephe oluşturdu.

5. Hz. Osman'ın valilerini ve âmillerini görevden alması; Birtakım danışmanlarının ve yakınlarının tavsiyelerinin tersine, alelacele Hz. Osman'ın valilerini ve amillerini görevlerinden alması Hz. Ali'ye olan muhalefeti ve husumeti güçlendirdi.

6. Hz. Ali'nin Tahkim'e razı olması; bu durum ordusunda bulunan bir grubu rahatsız etmiş ve bunlar Halife'yi küfürle suçlayarak ordusundan ayrılmış ve Harure'de ayrı bir hükümet kurmuştur.

7. İslâm fetih harekâtının durması; İslam fetihlerinin durması, halkın gelir kaynaklarının azalmasına büyük bir işsizler topluluğunun ortaya çıkmasına, dedikoduların artmasına ve kanlı olayların çıkmasına önemli ölçüde etki etti.

Hz. Ali Dönemi'nin Önemli Olayları:

1. Cemel Olayı; ilk defa müslümanların birbiriyle meydan savaşı yaptığı, kardeş kanı döktüğü bir hadisedir. Hz. Ali ordusunun galibiyetiyle sonuçlandı.

2. Ali-Muaviye Mücadelesi ve Sıffin Savaşı; Siyasî iktidarı ele geçirmek isteyen Muaviye ile meşru halife Hz. Ali arasındaki siyasî mücadele savaş meydanında da devam etti; Sıffin savaşında her iki taraftan çok sayıda müslüman öldü.

3. Tahkim olayı ve Hariciler; Hz. Ali'nin tahkime razı olması, ordunun bölünme ve parçalanmasına yolaçtı. Büyük çoğunluğu bedevi araplar ve Medine'yi işgal eden âsilerden meydana gelen askerler, Tahkime razı olması sebebiyle kafir olduğunu iddia ettikleri halife Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldılar. Hurkus b. Zübeyr'in başkanlığında Harure'de müstakil bir hükümet kurdular. Siyasî tavırları ve dinî görüşleri sebebiyle İslâm'dan ve müslüman toplumdaki ayrılmış oldukları ifade edilen bu kimselere "**Hâriciler**" denildi.

4. Haricilerle Mücadele ve Nehrevân Savaşı; Hz. Ali ordusundan ayrılarak kendisini güçsüzleştiren, sonra da tekfir edip ayrılan ve muhalif bir hükümet kuran Hâriciler ile her platformda mücadele etti. Barışçı yollarla onları itaat altına alamayınca, meydan savaşları yapmak zorunda kaldı. Nehrevan savaşında Haricileri tamamen etkisiz hale getirdi (*).

Olayların Sonuçları ve Etkileri:

Râşid Halifeler devri olaylarının önemli sonuçları ve birçok alanı kapsayan etkileri olmuştur. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Müslüman toplum, Hz. Muhammed'in hayatta olmadığı bir döneme girdi ve kendi başına ayakta durmaya çalıştı. Bu amaçla, mürtedler, mürteciler, âsiler ve bölücülerle savaşıldı. İslam toplumunun birlik ve bütünlüğü yeniden sağlandı.

2. Devlet kurma, yapılanma ve kurumlaşma geleneği teşekkül etti.

3. Siyâset ve iktidar meselesi, Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte müslümanların gündeminin ilk maddesini teşkil etti.

(*) *Râşid Halifeler Dönemi Sosyal Olayları konusunda geniş bilgi için bkz.: Taha Hüseyin, el-Fitnetü'l-Kübrâ; Taberî, Tarih, C.I-IX, Beyrut thz.; İbn Sa'd, et-Tabakât; Ya'kubî, Tarih; Sabri Hizmetli, "İtikâdi İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme" AÜİFD., Ankara 1983, XXVI, 653-680; İslam Tarihi, Ankara 1995; Ahmet Akbulut, Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Şekillendirdiği Kelam Meseleleri, İstanbul 1992; H. İbrahim Hasan, Siyasi-Dini-Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi, terc. Komisyon, I. Cilt, İstanbul 1987; E.R. Fiğlalı, İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara 1992.*

4. Seçim esasına dayalı bir hilafet nizamı kuruldu.

5. Kureyş aristokrasisi, kabilecilik törelerinden ve Ensar'ın iç yapısından kaynaklanan zaafı kullanarak siyasî iktidarı ele geçirdi, uzun yıllar boyunca ve çeşitli hanedanlıklar aracılığı ile iktidarını sürdürdü.

6. Saideoğulları Çardağı'nda yapılan devlet başkanı seçimi demokratik yöntemlerle ve özgür bir ortamda gerçekleşti. İlk olarak serbest seçim esasına dayanan bir yönetim kuruldu.

7. Hz. Ebû Bekir'in kendinden sonra yerine Hz. Ömer'i halife tayin etmesi, Hz. Ömer'in de halife seçimi işini, tamamen Kureyş kabilesine mensup kişilerden ibaret olan altı kişilik komiteye bırakması, Kureyş aristokrat ve bürokratlarının yönetim erkini kendi dışındaki müslüman topluluklara bırakmak istemediği inancını doğurdu. Bu durum da Hz. Osman zamanında patlak veren isyanlara, Arap kabilelerinin "**Hariciler**" diye yeni bir siyasî, sosyal ve dinî oluşum meydana getirmelerine; Kureyş'e karşı bir muhalefet cephesi teşkil etmelerine, hatta savaşarak da olsa siyasî iktidarı ele geçirme mücadelesi vermelerine sebep oldu.

8. Siyasî iktidar mücadelesi iç karışıklıklar ve kanlı olaylar ortaya çıkarmasının yanında, siyasetin dinin esaslarından olup olmadığı tartışmalarını da başlattı.

9. Gerek Kureyş'in ne şekilde olursa olsun hilafeti elinde tutmaya çalışması gerekse Ensâr başta olmak üzere birtakım Arap kabilelerinin siyasî iktidara gelme mücadelesi Ümmet'in yönetimi işi (hilafet)nin Kureyş'e ait bir hak olmadığı gerçeğini ortaya çıkarmasının yanında halife (devlet başkanı) tayininin-Şiâ'nın iddia ettiği gibi- nâs ve vasiyetle olmadığını; tersine halkın hür iradesine dayandığını ispatladı.

10. Râşid Halifelerin tayinleri, İslâm'da yönetimin (devletin) teokratik olmadığının açık delilini teşkil etti.

11. Hilafet bir idare şeklidir; doğrudan millet iradesine ve hakimiyetine dayanır; kutsal bir kurum değildir, zamanın gereklerine göre yapılır.

12. Râşid Halifelerin hilafetleri, müslüman milletler ve devletler tarihi için model teşkil etmiştir. Ancak Ümmeyyeliler döneminden itibaren saltanata dönüşmüştür.

13. Siyasî iktidar mücadeleleri müslüman ümmetin birlik ve bütünlüğünü parçalayan en büyük faktör oldu. Teokratik, demokratik yaklaşımlar paralelinde, seçimciler, nâsscılar, birleştiriciler vs. şeklinde gruplara ayrıldılar; Şia, Havâric ve Ehl-i Sünnet gibi siyasî-dinî topluluklar meydana getirdiler.

14. Farklı siyasî anlayışlar ve hizipleşmeler veya hilâfet-imâmet telakkileri müslüman toplum arasında itikâdî mezheplerin doğmasına sebep oldu.

15. Birçok dinî kavramların tanımına, büyük günah ve kader gibi meselelerin açıklamalarına siyasî ve ideolojik yaklaşımlar önemli etkide bulundu. Çünkü siyasî kanaatler ve farklılıklar inanç ve amel alanlarına taşındı. Başlangıçta tamamen siyasî nitelik taşıyan konular ve farklılıklar zamanla fikrî ve dinî görünümler kazandı; İslâm akâidini ilgilendiren hususlar arasında değerlendirildi. Hâriciler ve Şiiilerin birçok dinî anlayışı bu cümledendir. Ehl-i Sünnet, Şiâ, Havâric kavramlarını ve topluluklarını tanımlayan temel etken siyasettir, siyasî telakkidir.

16. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra, sahâbiler arasında siyasî ihtilaflar ve kanlı olaylarla sonuçlanan iktidar mücadelesinin varlığı, İslâm siyasî nizamının dine dayanmadığını, sahâbilerin de masum kimse olmadıklarını gösterir. Gerçekte İslâm, yönetim biçimini ne adlandırmış ne de şekillendirmiştir; fakat devletin temel ilkelerinin neler olduğunu açıklamış; adalet, meşveret, emanet, ehliyet gibi hususları siyasî nizamın esasları olarak ortaya koymuştur.

17. Hilafete ömür biçen haberler ve sahâbileri masum gibi gösteren rivayetler esas itibariyle, müslümanlar arasındaki iç çekişmeler, karışıklıklar ve kavgalara mazeret niteliği taşımaktadır; bu amaçla çeşitli çevrelerce söylenmiştir.

18. Fetih hareketleri İslâm'ın sesinin duyurulması; Arap yarımadası dışında kalan ulusların ve ülkelerin kapılarının yeni dine açılması amacıyla yönelik olarak yapıldı. Dini zorla kabul ettirme, İslamlaştırma amacı taşımadı.

19. Fetihler, müslüman topluma maddî ve manevî önemli faydalar sağladı; İslâm kültür ve düşüncesinin oluşmasında, yeni medeniyetin teşekkülünde etkili oldu.

20. Fetihlerle birlikte "karışım" (ihtilat) dönemine girildi; müslüman toplum her alanda hızlı bir değişim olayı yaşadı.

21. Hz. Osman ve Hz. Ali zamanındaki kanlı olaylar ve savaşlar müslüman millet ve devletin birlik-bütünlüğünü zedeledi, birtakım bölünme ve hizipleşmelere yol açtı, farklı sosyal, politik, dini ve ameli yaklaşımlar ortaya çıkardı.